

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 26 (2005)

Δελτίον ΧΑΕ 26 (2005), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Γαλάβαρη (1926-2003)

«Κρίκοι φρενοβλαβών» από τη Μικρά Ασία. Στο περιθώριο της ιστορίας της ιατρικής και της ιστορίας των μουσείων

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.458](https://doi.org/10.12681/dchae.458)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Ο. (2011). «Κρίκοι φρενοβλαβών» από τη Μικρά Ασία. Στο περιθώριο της ιστορίας της ιατρικής και της ιστορίας των μουσείων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 26, 389–400.
<https://doi.org/10.12681/dchae.458>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

«Κρίκοι φρενοβλαβών» από τη Μικρά Ασία. Στο
περιθώριο της ιστορίας της ιατρικής και της ιστορίας
των μουσείων

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Τόμος ΚΣΤ' (2005) • Σελ. 389-400

ΑΘΗΝΑ 2005

«ΚΡΙΚΟΙ ΦΡΕΝΟΒΛΑΒΩΝ» ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ
ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Στην προθήκη μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας εκτέθηκαν για πάνω από εξήντα χρόνια, ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα μεταλλοτεχνίας, και έξι ασημένιοι ή επάργυροι κρίκοι που κλείνουν με περόνη. Άλλοι επτά παρόμοιοι κρίκοι εκτέθηκαν με ανάλογο τρόπο στο Μουσείο Μπενάκη, από την πρώτη του έκθεση, το 1931, έως την επανέκθεση του 2000. Όλοι οι κρίκοι φέρουν κάποια διακόσμηση και από τους περισσότερους εξαρτώνται αλυσίδες. Τέσσερις είναι ενεπίγραφοι και χρονολογημένοι: 1836, 1859, 1867 και 1907. Η εισαγωγή τους και στα δύο μουσεία έγινε το 1930 από το «Ταμείο Ανταλλαξίμων Κοινοτικών και Κοινωφελών Περιουσιών», τον οργανισμό δηλαδή που διαχειρίστηκε τα της περιουσίας των ελληνικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Όπως είναι γνωστό, τα «κεμήλια» διαμοιράστηκαν ανάμεσα στο Βυζαντινό Μουσείο, το Μουσείο Μπενάκη και το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης¹. Στο κατάστιχο καταγραφής των αντικειμένων που παραδόθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο καταγράφονται όλοι μαζί με αύξοντα αριθμό 146 ως εξής: «Έξ κρίκοι φρενοβλαβών έξ άργύρου, έξ ών οί τέσσερες μετ' άλύσεων, οί δέ δύο μικρότεροι άνευ». Ως «κρίκοι φρενοβλαβών» φέρονται και στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου Μπενάκη με εξαίρεση έναν, τον κρίκο αριθ. 8 (βλ. παρακάτω). Οι κρίκοι εκτέθηκαν και στα δύο μουσεία σε προθήκη

με άλλα αντικείμενα «μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας», στο ίδιο μάλιστα ράφι με μετάλλινα στέφανα γάμου (Εικ. 16). Για την έκθεσή τους δηλαδή καθοριστικό κριτήριο αποτέλεσε το υλικό κατασκευής τους και το είδος της διακόσμησης. Τα αντικείμενα του Βυζαντινού Μουσείου ταξινομήθηκαν από την εποχή της ίδρυσής του σε μία από τις τρεις κατηγορίες: γλυπτική, ζωγραφική, μικροτεχνία, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και τα έργα της μεταλλοτεχνίας. Το Μουσείο Μπενάκη, που ιδρύθηκε λίγο αργότερα, είχε μεγαλύτερη χρονολογική ποικιλία συλλογών αλλά τήρησε ανάλογες ταξινομήσεις μέσα σε κάθε μεγάλη χρονική περίοδο. Η «μικροτεχνία» είναι μια κατηγορία της ιστορίας της τέχνης κληρονομημένη από το 19ο αιώνα. Ο όρος δηλώνει το μικρό σχετικά μέγεθος και την καλλιτεχνική πρόθεση. Χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει μεγάλη ποικιλία αντικειμένων, από διαφορετικά υλικά και με πάμπολλες χρήσεις. Άβολη έννοια, επέζησε ολόκληρο τον 20ό αιώνα, αν και στην πορεία του άρχισε να αντικαθίσταται με επιμέρους προσδιορισμούς ή νέες κατηγορίες με βάση το υλικό κατασκευής, τις τεχνικές ή και τη χρήση των αντικειμένων. Η «μικροτεχνία» τείνει πια να εκλείψει.

Η κατάταξη των κρίκων στην κατηγορία της «μικροτεχνίας» οδήγησε και στην τοποθέτησή τους κοντά σε θυμιατήρια, λειψανοθήκες, πόρπες, στέφανα γάμου και τα παρόμοια. Ο συσχετισμός αυτός, μαζί με τη φειδωλή σε υπομνηματισμό έκθεση κράτησε «κρυμμένη» από το

¹ Το χρονικό της μεταφοράς και της συγκρότησης του Ταμείου Ανταλλαξίμων και της κατάθεσης των αντικειμένων που θεωρήθηκαν ότι είχαν αρχαιολογική και ιστορική σημασία στα μουσεία καταγράφει ο Παύλος Λαζαρίδης στον Κατάλογο *Ειδική Έκθεση Κεμηλίων Προσφύγων*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Αθήνα 1982 (εισαγωγικό κατατοπιστικό σημείωμα, χωρίς σελιδαρίθμηση). Πρβλ. Άννα Μπαλλιάν, *Θησαυροί από τις ελ-*

ληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, κατάλογος έκθεσης στο Κέντρο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης, Αθήνα 1992, 11-14. Τα κριτήρια με τα οποία έγινε η κατανομή στα τρία μουσεία θα άξιζε να αναλυθούν τώρα πια που τα αντίστοιχα μουσεία έχουν περάσει σε νέα φάση της ιστορίας τους.

Εικ. 1. Βυζαντινό Μουσείο T 1445.

μέσο επισκέπτη του μουσείου την πραγματική χρήση των αντικειμένων αυτών. Με δυσκολία μπορούσε να μαντέψει κανείς ότι επρόκειτο για λαϊμοδέτες. Ελάνθανε έτσι η ιστορική μαρτυρία που παραδίδουν για την προεπιστημονική ιατρική.

Στη συνέχεια επιχειρώ να αναγνωρίσω τη φύση των αντικειμένων, να προσεγγίσω την αρχική τους χρήση και να παρακολουθήσω τη μουσειακή ζωή τους.

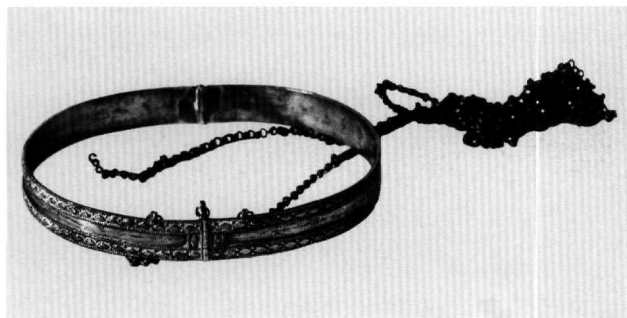
Τα αντικείμενα

BYZANTINO ΜΟΥΣΕΙΟ

1. T 1445 (Εικ. 1). Δύο ενεπίγραφα ημικυκλικά ελάσματα συνδεόμενα με στροφέα και κλείστρο με περόνη. Κλειστή η στεφάνη που σχηματίζεται έχει διάμετρο 14-15,5 εκ. Το πλάτος του ελάσματος είναι 2,5 εκ. Αλυσίδα μήκους 1,28 μ., κομμένη σε δύο κομμάτια, εξαρτάται από κρίκο κολλημένο δίπλα στο στροφέα και από δεύτερο κρίκο δίπλα στο κλείστρο.

Κάθε έλασμα αποτελείται από το φαρδύτερο κύριο σώμα και το πλαίσιο. Το πλαίσιο, όμοιο πάνω και κάτω, αποτελείται από διπλή σκοτία και είναι συμφυές με το λεπτότερο σώμα, του οποίου η επιφάνεια έχει εμπέστατα τα γράμματα επιγραφής. Μπροστά από την επιγραφή μικρή φυτική έλικα και ανάμεσα σε κάθε λέξη ανάγλυφοι ρόδακες γεμίζουν το κενό. Το υπόλοιπο βάθος είναι χτυπητό. Το κύριο σώμα καταλαμβάνει η καραμανλίδικη επιγραφή: *ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ ΙΜΤΑΤ ΕΙΛΕΓΕ 1867 ΣΕΠΤΕΜ 22* (Αγία Κυριακή βοήθησε. 1867 Σεπτεμβρίου 22). Βιβλιογραφία: *Ειδική Έκθεση Κεμηλίων Προσφύγων*, Αθήνα 1982, αριθ. 112.

2. T 1447 (Εικ. 2). Δύο ημικυκλικά ελάσματα που συνδέονται με στροφέα και κλείστρο που κουμπώνει με περόνη. Διάμετρος στεφάνης 13,3-12,4 εκ. Το πλάτος του ελάσματος είναι 1,5 εκ. Τρεις κρίκοι εξάρτησης, δύο για την αλυσίδα και ένας στην κορυφή της περόνης ώστε να συνδέεται με το κύριο σώμα της αλυσίδας και να μην παραπεφτει στο άνοιγμα. Μήκος αλυσίδας περίπου 2,10 μ.

Εικ. 2. Βυζαντινό Μουσείο T 1447.

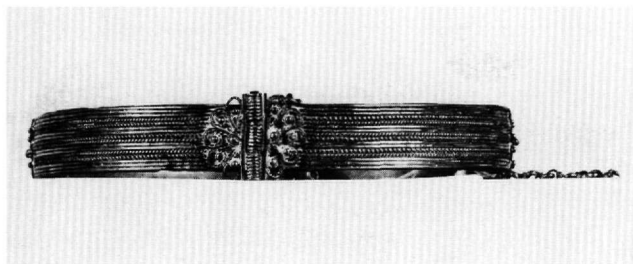
Εικ. 3. Βυζαντινό Μουσείο T 1449.

Το έλασμα είναι χυτό, επάργυρο και αποτελείται από τρεις ζώνες, την κεντρική που μένει κενή και το πλαίσιο που είναι επικολημένο και έχει κόσμημα με ρόμβους και κουκκίδες.

3. T 1449 (Εικ. 3). Δύο ημικυκλικά ελάσματα που συνδέονται με στροφέα. Από το κλείστρο έχει χαθεί η περόνη. Στο ένα διατηρείται κρίκος για την εξάρτηση αλυσίδας που έχει χαθεί. Κλειστά σχηματίζουν στεφάνη με διάμετρο 11,5-13 εκ. Το πλάτος του ελάσματος είναι 1,2 εκ. Τα ελάσματα αποτελούνται από δύο συρματερούς πλοχμούς πλαισιωμένους από σκοτία. Ενώνονται με τρία επικολημένα σε κάθε έλασμα πλακίδια σε σχήμα σταυρού, με εγχάρακτη σταυρόσχημη διακόσμηση.

4. T 1446 (Εικ. 4). Δύο ελάσματα ημικυκλικά που συνδέονται με στροφέα και κλείστρο. Η διάμετρος της κλειστής στεφάνης που σχηματίζουν είναι 13,5 εκ. Πλάτος ελάσματος 1,8 εκ. Τα τρία σωζόμενα κομμάτια της σπασμένης αλυσίδας έχουν μήκος 8,6 - 3 και 2,8 εκ.

Τα ελάσματα αποτελούνται από τρεις συρματερούς πλοχμούς που πλαισιώνονται από σκοτίες. Το κόσμημα μοιάζει με του προηγούμενου κρίκου, είναι ωστόσο εδώ επικολημένο σε μονοκόμματη μέταλλινη ταινία. Η στε-

Εικ. 4. Βυζαντινό Μουσείο T 1446.

φάνη δένει με συρματερό ρόδακα στα αριστερά και δεξιά του κλειστρου και του στροφέα και με άλλα δύο παρόμοια κοσμήματα στο μέσο κάθε ελάσματος. Από τα κομμάτια της σπασμένης αλυσίδας εξαρτώνται τρία άγκιστρα με συρματερή διακόσμηση και ένα ρομβόσχημο έλασμα ύψους 7,3 εκ. με ανάγλυφη παράσταση έφιππου αγίου Δημητρίου που λογχίζει τον πεσμένο κατά γης Καλογιάννη.

Βιβλιογραφία: *Ειδική Έκθεση Κεμηλίων Προσφύγων*, αριθ. 113.

5. T 1448 (Εικ. 5). Δύο ημικυκλικά ελάσματα που συνδέονται με στροφέα και κλείστρο με περόνη. Η διάμετρος της στεφάνης που σχηματίζουν είναι 12 εκ., το πλάτος του ελάσματος 1,3 εκ. Από την αλυσίδα σώζονται οι κρίκοι εξάρτησης και δύο τμήματα μήκους 6 και 3 εκ.

Τα ελάσματα αποτελούνται από τρεις συρματερούς πλοχμούς πλαισιωμένους από σκοτία. Συρματεροί ρόδακες περιβάλλουν κλείστρο και στροφέα. Σε δύο επιπλέον σημεία σε κάθε έλασμα υπάρχουν συνδέσεις με μολύβι από την εσωτερική πλευρά. Το κόσμημα είναι όμοιο με εκείνο του T 1446, με τη διαφορά ότι δεν έχει επικολληθεί σε ενιαία ταινία και τα ελάσματα είναι εδώ στενότερα. Κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

6. T 1444 (Εικ. 6). Δύο ημικυκλικά ελάσματα με έκτυπη διακόσμηση. Συνδέονται με στροφέα και κλείστρο με περόνη. Η στεφάνη κλειστή έχει διάμετρο 14,7-16 εκ. Το πλάτος του ελάσματος είναι 4,5 εκ. Η αλυσίδα έχει μήκος 1,72 εκ., εξαρτάται από κρίκο στην κεφαλή της περόνης και περνάει μέσα από σταυρόσχημο στοιχείο που στη μία όψη φέρει εγχάρακτα τα γράμματα: *Ε.Λ/Κ.Α.* Σε κάθε έλασμα, στην κάτω άκρη της κύριας όψης, υπάρχει σφραγίδα του ασημιού.

Τα ελάσματα διακρίνονται στο κύριο σώμα που έχει έκτυπη και χτυπητή διακόσμηση και επιγραφή, και το συμφυές πλαίσιο από διπλή σκοτία. Η διακόσμηση αποτελείται από φυτική έλικα που περιβάλλει στο ένα έλασμα την επιγραφή: *ΣΥΜΙΩΝ ΟΓΛΟΥ ΚΟΣΜΑ ΟΓΛΟΥ //*

Εικ. 5. Βυζαντινό Μουσείο T 1448.

Εικ. 6. Βυζαντινό Μουσείο T 1444.

ΠΑΥΛΟΣ ΕΙΣ ΒΟΗΘΕΙΑΝ ΚΑΡΑΤΖΟΡΕΝ 1907 και στο άλλο παράσταση έφιππου δρακοντοκτόνου αγίου Γεωργίου με την επιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*.

Πρόκειται για τον νεότερο από όλους τους κρίκους που επιπλέον δίνει στην επιγραφή και τον τόπο προέλευσης: το Καράτζορεν στο νότιο Πόντο.

Βιβλιογραφία: *Ειδική Έκθεση Κεμηλίων Προσφύγων*, αριθ. 111.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

7. Αριθ. Ευρ. 34306 (Εικ. 7). Δύο ημικυκλικά ελάσματα, πλάτους 2,2 εκ., με στροφέα και κλείστρο. Κλειστή η στεφάνη έχει διάμετρο 14,5-16 εκ. Το κύριο σώμα του ελάσματος καταλαμβάνει η εμπίεστη επιγραφή: *ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ : ΠΑΝΑΓΙΑ : ΚΟΙΜΙΣΙΣ : ΠΡΟΒΟΥ : ΤΑΡΑΧΟΥ . ΚΕ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ : ΙΜΤΑΤ ΕΙΛΕΓΕ : 1836 : ΦΕΥΡΟΥΑΡΗ/ΙΟΥ : 20* (Αγία Τριάδα, Παναγία Κοίμησις, Πρόβου, Ταραχού και Ανδρονίκου, βοήθησε. 1836 Φεβρουαρίου 20). Στην πάνω και την κάτω πλευρά του ελάσματος επικολλημένο πλαίσιο από μία λεπτή ράβδωση. Από κρίκο δίπλα στο κλείστρο εξαρτάται αλυσίδα μήκους 94 εκ.

Εικ. 7. Μουσείο Μπενάκη 34306.

Εικ. 8. Μουσείο Μπενάκη 34310.

Η Άννα Μπαλλιάν ταύτισε την εκκλησία της επίκλησης με εκείνη των Αγίων Πρόβου, Ταράχου και Ανδρονίκου στο Ανδρονίκιο κοντά στην Καισάρεια. Η εκκλησία το 1835 ανακαινίστηκε και μετονομάστηκε σε Αγία Τριάδα.

Βιβλιογραφία: Μπαλλιάν, *Θησαυροί από τις ελληνικές κοινότητες* (υποσημ. 1), 58.

8. Αριθ. Ευρ. 34310 (Εικ. 8). Δύο ημικυκλικά ελάσματα που κλείνουν σχηματίζοντας στεφάνη διαμέτρου 17 εκ. Το πλάτος τους είναι 2,4 εκ. Από τέσσερις κρίκους εξάρτησης κρέμονται ισάριθμα τμήματα της σπασμένης αλυσίδας μήκους 69,2 - 22 και 4,5 εκ. Το κύριο σώμα του ελάσματος που πλαισιώνεται από διπλή σκοτία καταλαμβάνει η εμπέστη επιγραφή: *ΤΟ ΓΕΝΕCΙΟΝ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕCΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ. 1859*. Την επιφάνεια του ελάσματος συμπληρώνει έλικα, ενώ όλη η επιγραφή περιβάλλεται από λεπτό στικτό και σφυρήλατο κυμάτιο.

9. Αριθ. Ευρ. 34308 (Εικ. 9). Δύο ημικυκλικά ελάσματα που κλειστά έχουν διάμετρο 13-13,2 εκ. Το πλάτος τους είναι 2,2 εκ. Έχουν λεπτό στικτό πλαίσιο και στο κύριο σώμα τους φέρουν πλούσιο σφυρήλατο κόσμημα που αποτελείται από συμμετρικά διευθετημένα αντίρροπα ζεύγη φύλλων, στο σημείο συνάντησης των οποίων διασταυρώνονται δύο, συμμετρικοί επίσης, φυλλοφόροι κλάδοι. Ανάμεσά τους τοποθετούνται τέσσερα ένθετα κοράλλια. Σώζεται μέρος μόνο της αλυσίδας σε δύο κομμάτια εξαρτημένα από δύο κρίκους. Το μήκος και των δύο είναι 7,5 εκ.

Βιβλιογραφία: Μπαλλιάν, *Θησαυροί από τις ελληνικές κοινότητες* (υποσημ. 1), 58.

10. Αριθ. Ευρ. 34309 (Εικ. 10). Δύο ημικυκλικά ελάσματα συνδεόμενα με στροφέα και κλείστρο. Κλειστά σχηματίζουν στεφάνη με διάμετρο 13 εκ. Το πλάτος του

ελάσματος είναι 2,6 εκ. Την εμπέστη διακόσμηση αποτελούν τρεις σειρές σχοινιού, με διαφορετική εναλλαγή φορά, και πλαίσιο από κονγκίδες. Η αλυσίδα του έχει εκπέσει.

11. Αριθ. Ευρ. 34304 (Εικ. 11). Δύο ελάσματα πλάτους 2 εκ. που κλειστά έχουν διάμετρο 13,6-14,4 εκ. Η αλυσίδα σώζεται ολόκληρη, εξαρτάται με δύο κρίκους από τα ελάσματα και έχει μήκος περίπου 1,20 μ. Ο διάκοσμος είναι επικολημένος πάνω στο έλασμα: ένας φουσκωτός πλοχμός καταλαμβάνει ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια αφήνοντας χώρο για ένα πρόσθετο επίσης λεπτό κοκκιωτό πλαίσιο.

12. Αριθ. Ευρ. 34305 (Εικ. 12). Δύο ελάσματα πλάτους 1,8 εκ. ενώνονται με στροφέα και κλείνουν με κλείστρο. Κλειστά σχηματίζουν στεφάνη διαμέτρου 15-16 εκ. Από δύο κρίκους εξάρτησης κρέμεται αλυσίδα μήκους 1,53 μ. Η διακόσμηση αποτελείται από λεπτούς συρματερούς πλοχμούς επικολημένους σε λείο έλασμα. Πρόσθετοι συρματεροί ρόδακες συμπληρώνουν το διάκοσμο, ενώ δύο λείες ρομβοειδείς πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, συνδέουν τους πλοχμούς στην ταινία που αποτελεί τη βάση του ελάσματος. Ο τρόπος δεσίματος και η διακόσμηση συγγενεύουν με του κρίκου αριθ. 4 (Τ 1446, του Βυζαντινού Μουσείου).

13. Αριθ. Ευρ. 34307 (Εικ. 13). Δύο λεία ελάσματα, πάνω στα οποία επικολλάται πρόσθετος συρματερός διάκοσμος με τη μορφή συνεχούς φυτικής έλικας. Πρόσθετο είναι επίσης το στικτό πλαίσιο που περιβάλλει το κύριο θέμα. Κλειστή η στεφάνη έχει διάμετρο 12 εκ., το πλάτος του ελάσματος είναι 2,6 εκ. Το μήκος του σωζόμενου τμήματος της αλυσίδας 79 εκ.

Οι κρίκοι είναι συγγενικοί μεταξύ τους ως προς το σχήμα, το μέγεθος και τη λειτουργικότητα. Διακρίνονται,

Εικ. 9. Μουσείο Μπενάκη 34308.

Εικ. 10. Μουσείο Μπενάκη 34309.

ως προς την τεχνική, σε εκείνους που έχουν ανάγλυφη επιπίεστη διακόσμηση, στους οποίους η πίσω όψη επομένως είναι το αρνητικό της κύριας (αριθ. 1, 6, 7, 8, 9, 10 και 11) και σε εκείνους που αποτελούνται από λείο έλασμα με επικολλημένη διακόσμηση, απλή (αριθ. 2) ή συρματερή (αριθ. 4, 12 και 13). Παραλλαγή της τελευταίας ομάδας αποτελούν οι κρίκοι στους οποίους η συρματερή ταινία «δένεται» με μικρές πλάκες και ρόδακες και δεν συνδέεται με ενιαία ταινία (αριθ. 3 και 5), όπου επομένως γίνεται οικονομία στα υλικά. Η περιεκτικότητα σε ασήμι ποικίλλει, όπως φαίνεται από τη μακροσκοπική εξέταση. Παρά τις διαφορές τους αυτές, όλοι οι κρίκοι είναι λεπτοδουλεμένοι και δείχνουν προηγμένη χειροτεχνία.

Ένας από τους κρίκους, ο χρονικά νεότερος, του 1907 (αριθ. 6, T 1444 του Βυζαντινού Μουσείου), δίνει στην επιγραφή την τοπογραφική ένδειξη Καράτζορεν. Στον αντίστοιχο φάκελο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το Karacaören (= Μαύρα Ερείπια) καταγράφεται ως οικισμός που υπαγόταν στο βασιλείο της Σεβαστείας του Πόντου. Ο πληροφορητής του Κέντρου, από τη Μακεδονία, λέει στο τέλος της δεκαετίας του 1960 για το χωριό αυτό: «Έγινε χωριό περίπου 60 χρόνια προτού να φύγουμε οριστικά απ' την Τουρκία το 1922 με 1923». Και για τη γλώσσα που μιλιόταν παρατηρεί: «Η γλώσσα των γέρων του χωριού, παππούδες, πατεράδες, ήτανε τα λαζικά, εμείς οι νέοι τότε μιλούσαμε τούρκικα. Φαίνονταν, δηλαδή, πως αν μέναμε λίγα χρόνια ακόμη στο χωριό μας όλοι πια θα μιλούσανε τούρκικα» (ΚΜΣ Φάκελος Καράτζορεν, 13). Τουρκόφωνος ήταν και ο πληθυσμός στους κοντινούς οικισμούς. Το Καράτζορεν είχε μία εκκλησία, του Αγίου Παντελεήμονα, όμως στο γειτονικό Αγτζακογιούν είχαν εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που λειτουργούσε κανονικά κάθε Κυριακή, σύμφωνα με όσα δήλωσε άλλος πληροφορητής (στο

Εικ. 11. Μουσείο Μπενάκη 34304.

ίδιο, 38). Ενδέχεται η επίκληση του Συμεών και του Κοσμά από το Καράτζορεν προς τον άγιο Γεώργιο να αφορά αυτήν ακριβώς την εκκλησία. Η όψιμη χρονολόγηση του κρίκου αυτού τον φέρνει πολύ κοντά στην εποχή του πληροφορητή του Κέντρου.

Ο παλαιότερος χρονολογημένος κρίκος, του 1835 (αριθ. 7, Μουσείο Μπενάκη 34306), τοποθετείται, όπως σημειώθηκε, χάρη στη μνεία της εκκλησίας με τη σπάνια αφιέρωση, με μεγάλη πιθανότητα στο Ανδρονίκιο της Καισάρειας². Οι δύο αυτοί κρίκοι δίνουν κατά πάσα πιθανότητα τόσο τα χρονικά όρια, μέσα στα οποία θα πρέπει να τοποθετήσουμε και τους υπόλοιπους, όσο και τη γεωγραφική τους προέλευση: την Κεντρική Μικρά Ασία, ανάμεσα στον Κάτω Πόντο και στην περιοχή της Καισάρειας.

Είναι γνωστό ότι ο Πόντος είναι περιοχή στην οποία γι-

² Ειρήνη Ρενιέρη, Ανδρονίκιο: ένα καππαδοκικό χωριό κατά τον 19ο αιώνα, *Μνήμων* 15 (1993), 9-67, ιδίως 46.

Εικ. 12. Μουσείο Μπενάκη 34305.

νόταν εκμετάλλευση κοιτασμάτων αργύρου και ότι κατά το 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα ήταν κέντρο αργυροχοΐας³. Αυτό τεκμηριώνεται, μεταξύ άλλων, και από αρκετά αντικείμενα, εκκλησιαστικής κυρίως χρήσης, που, όπως και οι κρίκοι που παρουσιάζονται εδώ, έφτασαν στην Αθήνα με τα κεμήλια των προσφύγων. Στις ίδιες συλλογές περιλαμβάνονται και ασημικά από την περιοχή της Καισάρειας με παρόμοιες κατεργασίες. Η διακόσμηση των κρίκων αριθ. 6 και 8 συγγενεύει με εκείνη δίσκων του Μουσείου Μπενάκη που, όπως σημειώνει η Άννα Μπαλλιάν, παρουσιάζουν τη στροφή στη διακοσμητική του 19ου αιώνα που προήλθε από την οικειοποίηση διακοσμητικών μοτίβων δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης⁴.

Η χρήση των κρίκων

Η ταύτιση της χρήσης των αντικειμένων γίνεται καταρχήν στο ευρετήριο του Ταμείου Ανταλλαξίμων, όπου χαρακτηρίζονται ως «κρίκοι φρενοβλαβών». Η επίκληση στον άγιο για βοήθεια, που διαβάζουμε στις επιγραφές, δεν είναι αταίριαστη σε ιαματική χρήση. Αυτό σημαίνει ότι ο ασθενής με τον κρίκο στο λαϊμό θα προσδενόταν σε ιερή θέση στο χώρο συνήθως εκκλησίας και θα θεραπευόταν με τη μεσολάβηση του θείου. Πράγματι, δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρόκειται για λαϊμοδέτες.

Εικ. 13. Μουσείο Μπενάκη 34307.

Οι διαστάσεις ποικίλλουν λίγο. Όλοι είναι σχετικά εύκαμπτοι, γι' αυτό και από τη χρήση έχασαν το απόλυτα κυκλικό σχήμα του στεφανιού τους. Η διάμετρος των κλειστών κρίκων κυμαίνεται ανάμεσα στα 17 και τα 12 εκατοστά. Και η μικρότερη διάσταση μπορεί να δέσει γύρω από λαϊμό μικρόσωμου ενήλικα. Οι αλυσίδες στηρίζονται και στις δύο άκρες τους στη στεφάνη με τη βοήθεια μικρών κρίκων εξάρτησης. Καμιά τους δεν διασώζει κούμπωμα, ενώ αρκετοί από τους κρίκους εξάρτησης των αλυσίδων φαίνονται ξανακολλημένοι ή πρόσθετοι, δηλώνοντας έτσι την επανειλημμένη χρήση και μικροεπισκευές.

Από την παρατήρηση των ίδιων των αντικειμένων προκύπτει ότι ο κρίκος κούμπωνε γύρω από το λαϊμό και η εξαρτημένη από αυτόν μακριά αλυσίδα περνούσε γύρω από κάποιο αντικείμενο που μπορούσε να απέχει από το σώμα 50-100 εκ. περίπου. Αυτό το αντικείμενο, γύρω από το οποίο θα περνούσε η αλυσίδα, θα μπορούσε να είναι απλώς ένας γάντζος, ένα στήριγμα προορισμένο για το σκοπό αυτό. Το μήκος της αλυσίδας δεν φαίνεται να ήταν τόσο μεγάλο, ώστε να μπορεί να αγκαλιάσει μεγαλύτερο αντικείμενο. Η δυνατότητα κινήσεων του ανθρώπου που φορούσε το λαϊμοδέτη και είχε κρεμάσει την αλυσίδα του στην κατάλληλη θέση θα ήταν λοιπόν περιορισμένη. Θα έπρεπε να μένει σχεδόν ακίνητος. Η λεπτή αλυσίδα, το υλικό του λαϊμοδέτη και το εύθραυ-

³ Άννα Μπαλλιάν, Αργυρούπολη - Gümüşhane: η πρωτεύουσα των ποντιακών μεταλλείων, στο Μ. Κορομηλά (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2001, 339-342. Α. Bryer and D. Winfield, *Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architecture and Historical Notes*, *Αρχαίον Πόντου* 30 (1970-71), 333.

⁴ Anna Ballian, *Christian Silverwork from Ottoman Trebizond, Cultural and Commercial Exchanges Between the Orient and the Greek World*, Αθήνα 1991, 123-137, ιδίως 132-137.

στο κλείστρο με τη μικρή περόνη δηλώνουν ότι όποιος τον φορούσε, επιθυμούσε να προσδεθεί. Επομένως αυτό αποκλείει τον εξαναγκασμό ή τη χρήση από ασθενή που είχε διαταραχές στη συμπεριφορά. Από την άλλη πλευρά το μήκος της αλυσίδας δηλώνει ότι η πρόσδεση δεν θα μπορούσε να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν θα μπορούσε δηλαδή να είχε τη διάρκεια εγχοίμησης. Η φύση λοιπόν των αντικειμένων υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος που ζητούσε τη βοήθεια του θείου φορούσε τον κρίκο στο λαιμό με την αλυσίδα του περασμένη σε προς τούτο προορισμένο στήριγμα και παρέμενε εκεί για σχετικά μικρό διάστημα. Προφανώς κατά τη διάρκεια της πρόσδεσης, εκτός από τη δική του προσευχή, χρειαζόταν και η ευχή του ιερέα που θα νομιμοποιούσε και θα επισημοποιούσε τη λειτουργία του συγκεκριμένου ναού και της συγκεκριμένης θέσης του, είτε ήταν προσκυνητάρι εικόνας είτε λειψανοθήκη είτε άλλος ιερός χώρος της εκκλησίας, ως ιαματικών.

Εκτός από τους κρίκους των δύο αθηναϊκών μουσείων είχαν καταγραφεί στο παρελθόν «δύο χαλκάδες ασημένιοι πλεχτοί» ανάμεσα στα σκεύη από το Γκέλβερι της Καππαδοκίας, που είχαν μεταφερθεί στην εκκλησία του Αγίου Γρηγορίου Νέας Καρβάλης⁵. Την ταύτιση της χρήσης έκανε στην περίπτωση αυτή ο συνεργάτης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών Ερμόλαος Ανδρεάδης, έμπειρος σε θέματα λαϊκής λατρείας στις χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Ασίας⁶.

Το γεγονός ότι οι ασημένιοι κρίκοι –τόσο της Νέας Καρβάλης, οι οποίοι σήμερα λανθάνουν, όσο και των μουσείων– έφτασαν στην Ελλάδα ως κειμήλια μαζί με άλλα εκκλησιαστικά αντικείμενα που μπόρεσαν να μεταφέρουν οι πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής, δείχνει ότι τα αντικείμενα αυτά ανήκαν σε εκκλησίες, όχι σε ιδιώτες. Οι επιγραφές τους από την άλλη αναφέρονται σε ιδιώτες ασθενείς και στην επίκλησή τους για βοήθεια. Πρέπει έτσι να υποθέσουμε ότι μετά την αποθεραπεία οι κρίκοι αφιερώθηκαν στις εκκλησίες. Αν εκεί τους χρησιμοποιούσαν και για άλλους ασθενείς δεν εί-

ναι βεβαιωμένο, είναι όμως το πιθανότερο. Οι εκκλησίες που προσέφεραν ιαματικές υπηρεσίες θα είχαν ασφαλώς διαθέσιμο τον αναγκαίο εξοπλισμό και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις ασθενείς ή οικογένειες ασθενών θα παράγγελλαν κρίκους με ιδιαίτερη διακόσμηση, με ονόματα και επικλήσεις. Και αυτά στο τέλος της διαδικασίας θα ήταν το δώρο προς την εκκλησία.

Η ιαματική λειτουργία κρίκων, που περνούσαν γύρω από το λαιμό και συνέδεαν έτσι το σώμα του ασθενούς με μια ιερή θέση, μαρτυρείται από πολύ παλιότερα, στο βίο του Ανδρέα του Σαλού παραδείγματος χάριν⁷. Η πρόσδεση γίνεται μέσα σε κάποιον ιερό χώρο, συνήθως νάρθηκα ή βήμα εκκλησίας. Στον πυρήνα της πρακτικής αυτής βρίσκεται η πανάρχαια θεραπευτική διαδικασία της εγχοίμησης, της διανυκτέρευσης για ιαματικούς λόγους στον ιερό χώρο, συνήθως κατά την αρχαιότητα στα Ασκληπιεία⁸. Στις χριστιανικές εφαρμογές της συνήθειας⁹ συναντάμε και την πεποίθηση της μεταβίβασης της ιερότητας, της χάρης του θείου, διά της επαφής. Μια βαθιά πεποίθηση που αναπτύχθηκε μαζί με τη λατρεία των λειψάνων από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες και είχε ως επακόλουθο τον πολυπλασιασμό των ίδιων των λειψάνων και των πάσης φύσεως φυλαχτών που προέκυπταν από υφάσματα, αγιάσματα και οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο είχε ακουμπήσει αρχέτυπα λείψανα.

Σύμφωνα με μαρτυρίες από τη Μικρά Ασία, οι ασθενείς περνούσαν τον κρίκο στο λαιμό, στερέωναν την άκρη της αλυσίδας στην προορισμένη για το σκοπό αυτό θέση της εκκλησίας και διανυκτέρευαν εκεί ή, σε άλλες περιπτώσεις, άκουγαν έτσι δεμένοι τις ευχές του ιερέα¹⁰. Η ιαματική ιδιότητα είναι φυσικά του αγίου ή της εκκλησίας του, όχι των κρίκων. Αυτοί όμως είναι το μέσο διά του οποίου επιτυγχάνεται η σωματική επαφή του ασθενούς με το χώρο που έχει τη χάρη να γιατρεύει. Βοηθητική στη διαδικασία είναι η παρουσία του ιερέα και η ανάγνωση των ευχών. Η συμμετοχή του ιερατείου είναι μεν απαραίτητη, αλλά η μορφή της ποικίλλει. Η

⁵ Γ. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Τα εκκλησιαστικά αργυρά της Νέας Καρβάλης, *Πρακτικά Β' Τοπικού Συμποσίου «Η Καβάλα και η περιοχή της»* (26-29 Σεπτεμβρίου 1986), Καβάλα 1988, τ. II, 3-47, ιδίως 8.

⁶ Στο φάκελο Κ.Μ.Σ. ΚΠ19 ο Ανδρεάδης το 1950 σημειώνει: «τους περνούσαν στο λαιμό τους όσοι ήσαν άρρωστοι και κοιμώνταν στην εκκλησία για να γίνουν καλά». Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, ό.π.

⁷ Benjamin Lellouch, *Folie, sainteté et pouvoir à Byzance : le temoig-*

nage de la Vie d' André le Fou, Maladies, médecines et sociétés. Approches historiques pour le présent, Actes du VIe colloque d'histoire au présent, Paris, mai 1990, Παρίσι 1993, 153-158.

⁸ Δημήτρης Λυπουρλής, *Πήγε να εγχοιμηθεί στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου*, Αθήνα 1992.

⁹ Gary Vikan, *Art, Medicine and Magic in Early Byzantium*, *DOP* 38 (1984), 73 και σημ. 44. Alice-Mary Talbot, *Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts*, *DOP* 56 (2002), 157-161.

¹⁰ Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, ό.π., 8, σημ. 19.

Εικ. 14. Μέτσοβο, Άγιος Νικόλαος. Σιδερένιοι κρίκοι με αλυσίδες στον εξωνάρθηκα της εκκλησίας.

οργάνωση παρόμοιων θεραπευτικών πρακτικών από την εκκλησία και η διεξαγωγή τους μέσα στο χώρο του εκκλησιαστικού οικοδομήματος προέκυψε ασφαλώς από την προσπάθεια της εκκλησίας να κρατήσει υπό τον έλεγχό της τη λαϊκή λατρεία. Ο κλήρος επιβλέπει και νομιμοποιεί τη διαδικασία, προσφέρει επιπλέον την αναγκαία ψυχολογική στήριξη και βεβαίως εξασφαλίζει τα δοσίματα προς το ιερό.

Η θεραπεία ψυχασθενών με πρόσδεση από λαμοδέτη σε χώρο εκκλησιαστικό ή μοναστηριακό μαρτυρείται το 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα σε αρκετές περιοχές της χριστιανικής Ανατολής από αυτόπτες δυτικούς περιηγητές και ιστορικούς της ιατρικής¹¹. Τις αναφορές συγκεντρώνει και σχολιάζει ο Δ.Ν. Πλουμπίδης¹². Στην Πρίγκηπο, την Κωνσταντινούπολη, την Προύσσα, την Παλαιστίνη δυτικοευρωπαίοι γιατροί είδαν αρρώστους με σιδερένιους κρίκους στο λαιμό εξαρτημένους με χοντρές αλυσίδες από τον τοίχο του νάρθηκα εκκλησιών

ή κελιών σε μοναστήρια. Από τις πληροφορίες που συνέλεξαν, η διάρκεια παραμονής του αρρώστου εκεί εποίκιλλε και συνοδευόταν κατά περίπτωση από νηστεία και εξορκισμούς. Πα το ότι επρόκειτο για ψυχασθενείς ή, τέλος πάντων, για ασθενείς που παρουσίαζαν παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, οι παρατηρητές δεν είχαν καμιά αμφιβολία.

Αρχαιολογικά τεκμήρια των μαρτυριών αυτών σώζονται σε αρκετές, ως φαίνεται, εκκλησίες των Βαλκανίων. Στον Άγιο Αντώνιο της Θεσσαλονίκης μεγάλοι σιδερένιοι κρίκοι κρέμονται από το τέμπλο για να χρησιμεύσουν στην πρόσδεση¹³. Στο μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Μετσόβου, στον εξωνάρθηκα, είναι στερεωμένη ακόμη στην ξυλοδεσιά του τοίχου χοντρή αλυσίδα που καταλήγει σε κρίκο αποτελούμενο από δύο ελάσματα που ανοιγοκλείνουν και κουμπώνουν. Διακρίνεται στην ξυλοδεσιά κρίκος πρόσδεσης και άλλης αλυσίδας. Μπορούσαν να φιλοξενηθούν δηλαδή τουλάχιστον δύο ασθενείς συγχρόνως (Εικ. 14).

Τα τεκμήρια αλληλοσυμπληρώνονται. Η πρακτική της θεραπευτικής παραμονής σε εκκλησίες και μοναστήρια με εξορκισμό, με εγκοίμηση, με επαφή θαυματουργών αντικειμένων μαρτυρείται σχεδόν αδιάκοπα σε όλο το μεσαίωνα και ως τη νεότερη εποχή¹⁴. Βεβαιωμένη είναι επίσης η πρόσδεση ψυχασθενών με αλυσίδες: τα κατάλοιπα *in situ* το επιβεβαιώνουν. Οι σιδερένιοι κρίκοι και οι βαριές αλυσίδες, όπως και οι μαρτυρίες των περιηγητών και των γιατρών του 19ου αιώνα, δεν αφήνουν αμφιβολία ότι η εφαρμογή της πρακτικής σε ψυχοπαθείς είχε μεγάλη δόση εξαναγκασμού. Ο σιδερένιος λαμοδέτης με την αλυσίδα είναι εξάλλου το κατεξοχήν όργανο του εξαναγκαστικού περιορισμού (Εικ. 15)¹⁵.

Όμως η φύση των κρίκων που φυλάσσονται στα μουσεία και μαρτυρούνται ανάμεσα στα μικρασιατικά κειμήλια της Νέας Καρβάλης, από λεπτό ασημένιο έλασμα

¹¹ Από όλες τις ασθένειες κυρίως οι ψυχικές ήταν αυτές που παραδίδονταν στη θεία θεραπεία κατά την προεπιστημονική εποχή. Talbot, ό.π., 158. Michael Dols, *Insanity in Byzantine and Islamic Medicine*, DOP 38 (1984), 135-148, ιδίως 146.

¹² Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα. Θεσμοί, ιδρύματα και κοινωνικό πλαίσιο, 1850-1920*, Θεσσαλονίκη 1989, 23-39.

¹³ Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 260. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Α.Τούρτα, *Περίπατοι στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997, 34.

¹⁴ Περιστατικό εγκοίμησης αποτελεί την κεντρική αφήγηση στο

διήγημα του Γεωργίου Βιζυηνού, *Τό άμάρτημα τής μητρός μου*, που πρωτοδημοσιεύτηκε το 1883 (*Εστία* Ε', τχ. 380 και 381, 10 και 17 Απριλίου 1883).

¹⁵ Μεταξύ άλλων έργων, μια σειρά από σχέδια του Γκόγια εικονίζουν με ενάργεια τη βιαιότητα του εξαναγκασμού και την απόγνωση των αλυσοδεμένων φυλακισμένων. Pierre Cassier - Juliet Wilson, *The Life and Complete Work of Francisco Goya with a Catalogue Raisonné of the Paintings, Drawings and Engravings* (επιμ. Fr. Lachenal), Νέα Υόρκη 1971, αριθ. 1334, 1341 κ.α. Πρβλ. P.K. Klein, *Insanity and the Sublime: Aesthetics and Theories of Mental Illness in Goya's Yard with the Lunatics and Related Works*, *JWCI* 61 (1998), 198-252.

και ανάλογη αλυσίδα, δεν επιτρέπει την υπόθεση ότι πρόκειται για αντικείμενα που προορίζονταν να εξαναγκάσουν τον ασθενή να παραμείνει προσδεμένος. Είναι γεγονός ότι η εγκοίμηση στην εκκλησία υπήρξε θεραπευτική αντιμετώπιση ποικίλων ασθενειών, στην οποία συμμετείχαν οι ασθενείς εν πλήρει συνειδήσει. Πρόκειται επομένως για ιαματικούς κρίκους απλώς. Αν και ο άγιος Γεώργιος της επιγραφής ενός από τους κρίκους του Βυζαντινού Μουσείου συχνά φέρεται να θεραπεύει ψυχοπαθείς, δεν διαθέτουμε κανένα τεκμήριο για να ταυτίσουμε την ασθένεια των αφιερωτών. Η σύνδεση των κρίκων του Ταμείου Ανταλλαξίμων με τους «φρενοβλαβείς» δεν είναι επομένως χωρίς ενδιαφέρον. Γίνεται επειδή προφανώς στη συνείδηση των συντακτών του καταλόγου οι κρίκοι ήταν συνώνυμοι με τη θεραπεία της ψυχικής νόσου και με τον εγκλεισμό. Από τις μαρτυρίες των γιατρών του 19ου αιώνα γνωρίζουμε ότι ακόμη και στα νοσοκομεία ήταν συνήθης η πρακτική της πρόσδεσης των ψυχασθενών με βαριές αλυσίδες, όχι βέβαια για θεραπεία, αλλά για περιορισμό¹⁶. Ο συντάκτης του καταλόγου των Ανταλλαξίμων ασυναίσθητα εκλογικεύει: θεωρεί ότι βρίσκεται πολύ μακριά από την εποχή θεραπείας των κοινών ασθενειών διά του θαύματος, έχει ωστόσο είτε ανάμνηση είτε πληροφορίες για την εγκοίμηση ψυχασθενών, καθώς αυτής της σκοτεινής ασθένειας τα περιστατικά θα άφηναν βαθύτερα ίχνη. Την εποχή της σύνταξης των καταλόγων, για την κοινή γνώμη η θέση των ψυχασθενών, που ακόμη ονομάζονταν «φρενοβλαβείς», ήταν στο φρενοκομείο που λειτουργούσε μάλλον ως άσυλο, ως χώρος εγκλεισμού. Η βίαιη πρόσδεση ασθενών με αλυσίδες δεν φαίνεται να ήταν άγνωστη στο συντάκτη του καταλόγου. Σε μια περίπτωση μόνο, στον κρίκο αριθ. 8 (Μουσείο Μπενάκη 34310), του 1859, διατηρήθηκε η ανάμνηση διαφορετικής χρήσης. Σημειώθηκε στο ευρετήριο: «κρίκος επιτοκίων γυναικών». Ίσως εκλογικεύοντας απωθούσαν περί το 1930 το ότι η μαγική ιατρική εφαρμοζόταν ακόμη λίγα χρόνια πριν. Φαινόταν όμως εύλογο ότι με τους λαμοδέτες θεραπευόταν η περιβαλλόμενη με μυστήριο τρέλα, εκείνη που από όλες τις ασθένειες συνδεόταν ακόμη με τον εγκλεισμό κατά το μεσοπόλεμο.

Εικ. 15. Φρ. Γκόγια, «Επειδή ήταν φιλελεύθερη», σχέδιο τονισμένο με σέπια (1814-1820). Μαδρίτη, Μουσείο Prado.

Με την αναγνώριση των κρίκων ως προορισμένων για «φρενοβλαβείς», οι συντάκτες του καταλόγου δεν καταφέρνουν μεν να διατυπώσουν με ακρίβεια τον περιορισμό των συγκεκριμένων κρίκων, αποκαλύπτουν όμως τη δική τους στάση απέναντι στην τρέλα. Αν και νομοθεσία για την περίθαλψη ψυχικά ασθενών σε ειδικά νοσοκομεία υπάρχει στην Ελλάδα από το 1862¹⁷, νοσοκομεία που δέχονται ψυχασθενείς στην Κέρκυρα από το 1838, στην Κωνσταντινούπολη από το 1883, στην Αθή-

¹⁶ Ο J. Moreau de Tours περιγράφει το 1843 το νοσοκομείο του Καίρου. Είδε τους ψυχοπαθείς, ακόμη και όσους ήταν ήσυχoi, δεμένους από το λαιμό με αλυσίδες τόσο βαριές που δυσκόλευαν τη μετακίνησή τους. Πλουμπίδης, ό.π. (υποσημ. 12), 53-54, 86 και σποραδικά. Ευθυμία Κάννερ, *Φιλανθρωπία: Κοινωνική λειτουργία*

γία του φαινομένου στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης (1753-1908), Αθήνα 1999 (δακτυλογρ. διδακτ. διατριβή), 268.

¹⁷ Πλουμπίδης, ό.π. (υποσημ. 12), 135.

Εικ. 16. Η προθήκη της μεταβυζαντινής μεταλλοτεχνίας (1830-2004) στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Στο επάνω ράφι δεξιά, ανάμεσα σε στέφανα γάμου και φωτοστέφανο από επένδυση εικόνας, οι κρίκοι.

να από το 1887¹⁸, ακόμη κατά το μεσοπόλεμο, την εποχή δηλαδή της καταγραφής του καταλόγου των κειμηλίων του Ταμείου Ανταλλαξίμων, οι ψυχικά ασθενείς βρίσκονταν σε μια γκριζα ζώνη ανάμεσα στους άρρωστους και τους καταραμένους. Το φρενοκομείο το θεωρούσαν, και σε μεγάλο βαθμό ήταν, άσυλο εφ' όρου ζωής εγκλεισμού. Έτσι, η προεπισημονική θεραπεία με τους κρίκους και την πρόσδεση στην εκκλησία θεωρήθηκε ως αποκλειστικά εφαρμοζόμενη στους απέλπιδες αυτούς ασθενείς.

Η μουσειακή ζωή των κρίκων

Ο τελευταίος χρονικά κρίκος κατασκευάστηκε, όπως είδαμε, το 1907 και προφανώς χρησιμοποιήθηκε για θεραπευτικούς σκοπούς σε ένα καραμανλίδικο χωριό του Πόντου. Έμεινε, όπως και οι άλλοι, ως αφιέρωμα στην εκκλησία και, όταν η κοινότητα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα πάτρια, μεταφέρθηκε και έφτασε στην Ελλάδα ως κειμήλιο των προσφύγων. Έτσι, μέσα σε λίγα χρόνια μετατράπηκε από αφιέρωμα ευλάβειας γεμάτο

αναμνήσεις της ασθένειας και ενδεχομένως της θεραπείας, σε εκκλησιαστικό κειμήλιο από τη χαμένη πατρίδα, όπως και άλλα εκκλησιαστικά σκεύη. Με την είσοδό τους στο μουσείο οι κρίκοι απέκτησαν μιαν ακόμη μεταμόρφωση. Τα κειμήλια των προσφύγων, αν και έμειναν πάντα καταγεγραμμένα σε ξεχωριστά ευρετήρια ως ιδιαίτερη μουσειακή συλλογή με κοινή προέλευση, ταξινομήθηκαν κατά τις κατηγορίες των μουσειακών αντικειμένων που προϋπήρχαν: γλυπτική, ζωγραφική, μικροτεχνία. Ένα από τα πρώτα έργα που ανέλαβε ο Γεώργιος Σωτηρίου ως διευθυντής του Βυζαντινού Μουσείου ήταν να τιθασεύσει το πολύ υλικό που είχε ήδη συγκεντρωθεί οργανώνοντάς το σε ομάδες κατά τις ισχύουσες τότε κατηγορίες. Για τον Σωτηρίου το Βυζαντινό Μουσείο ήταν μουσείο τέχνης¹⁹ και επομένως

¹⁸ Πλουμπίδης, ό.π. (υποσημ. 12), 119, 183.

¹⁹ Γεώργιος Α. Σωτηρίου, *Όδηγός του Βυζαντινού Μουσείου* *Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1924, 3-5.

οι ταξινομήσεις γίνονταν ως ταξινομήσεις καλλιτεχνικών έργων.

Οι κρίκοι έγιναν στο εξής έργο μικροτεχνίας. Επειδή η κατηγορία περιελάμβανε ένα πλήθος ετερόκλητων αντικειμένων χρειάστηκαν και επιμέρους χαρακτηρισμοί: η υποομάδα στην οποία εντάχθηκαν αυτόματα ήταν εκείνη της «μεταβυζαντινής μικροτεχνίας». Και ως δείγματα αυτής της κατηγορίας εκτέθηκαν, όταν οργανώθηκε η οριστική έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου στο μεγάλο «Ιλίσια» το 1930 (Εικ. 16). Ο κρίκος μάλιστα αριθ. 6 του 1907 πρέπει να υπήρξε για πολλά χρόνια και το οψιμότερο εκτεθειμένο αντικείμενο του μουσείου²⁰, χάρη στο οποίο η «μεταβυζαντινή μικροτεχνία» δρασκελίσε τον 20ό αιώνα.

Εκτεθειμένοι οι ιαματικοί κρίκοι από τη Μικρά Ασία ως αντικείμενο μεταλλοτεχνίας έχασαν κατά τη διάρκεια της μουσειακής τους ζωής τη σημασία τους ως τεκμήρια της αρχικής τους ιαματικής χρήσης, της «λαϊκής», προεπιστημονικής ιατρικής, που επέζησε έως τον 20ό αιώνα. Μεταβλήθηκαν σε έργα τέχνης. Μια δεύτερη φορά «κρύφτηκε» η αρχική φύση τους, όταν παρερμηνεύτηκαν ως «κρίκοι φρενοβλαβών». Στη μουσειακή τους ζωή συσκοτίστηκε έτσι δύο φορές η πραγματική τους χρήση: μία φορά με την παρερμηνεία ως κρίκων εγκλεισμού και μία δεύτερη με την αναγωγή τους στη γενική κατηγορία «μεταλλοτεχνία», σύμφωνα με το υλικό κατασκευής τους. Έμειναν με τον τρόπο αυτό στη σκιά, παραγνωρισμένες μαρτυρίες για την ιστορία της αρρώστιας και της ιατρικής. Έγιναν ένα ακόμη κομμάτι μιας «αρχαιολογίας της σιωπής», όπως χαρακτηρίζει ο Φουνκώ τη διερεύνησή του για την πρόσληψη της τρέλας²¹.

Η μουσειακή ιστορία των κρίκων είναι διαφωτιστική και για την ιστορία των μουσείων. Η «κρυμμένη» ιστορία τους δείχνει ότι και μέσα στο μουσείο, με την ταξινόμηση και την έκθεση σε προεπιλεγμένες κατηγορίες, το αντικείμενο μπορεί να χάσει την ιστορική του σημασία, αν δεν γίνει αντιληπτή και δεν καταγραφεί εγκαίρως η αρχική του χρήση και αν στη συνέχεια δεν παρουσιαστεί και αυτή στη μουσειακή έκθεση είτε με τον τρόπο έκθεσης είτε με άλλους συσχετισμούς.

Καθώς οι ιαματικοί αυτοί κρίκοι, τεκμήρια της άσκησης της προεπιστημονικής ιατρικής, αποτελούν την απτή μαρτυρία για την επιβίωση μεσαιωνικών πρακτικών στον 20ό αιώνα, αποκτούν μian όλως ιδιαίτερη σημασία ειδικά για το Βυζαντινό Μουσείο: είναι από τα λιγοστά αντικείμενα του Μουσείου που μπορούν να νομιμοποιήσουν και να αναδείξουν τις αιτίες για τις οποίες το πρώτο και μεγαλύτερο βυζαντινό μουσείο της χώρας έχει συλλέξει και εκθέτει πλήθος αντικειμένων που προέρχονται από εποχές πολύ νεότερες από την καθυτό βυζαντινή²².

²⁰ Με εξαίρεση τα αντίγραφα έργων βυζαντινής ζωγραφικής από σύγχρονους ζωγράφους.

²¹ Μ. Φουνκώ, *Ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Αθήνα, εκδ. Ηριδανός, χ.χρ., 7: «Δεν προσπάθησα να γράψω την ιστορία αυτής της γλώσσας, αλλά μάλλον την αρχαιολογία αυτής της σιωπής».

²² Για την πρόθυμη βοήθειά τους στο Μουσείο Μπενάκη ευχαριστώ την Άννα Μπαλλιάν και την Αναστασία Δρανδάκη. Για την πολύτιμη ξενάγηση στον κόσμο των χριστιανικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας μέσα από το αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών ευχαριστώ την Ιωάννα Πετροπούλου.

Olga Gratziou

**'COLLARS FOR THE INSANE' FROM ASIA MINOR
ON THE MARGINS OF THE HISTORY OF MEDICINE
AND THE HISTORY OF MUSEUMS**

Six silver collars in the Byzantine and Christian Museum and seven similar ones in the Benaki Museum are presented. Each consists of two strips, with a fastening, that open and close. From all hung a chain, now broken in most cases, which was up to two metres long. They are dated between 1836 and 1907, on the basis of inscriptions on some of them.

The objects come from Christian communities of Asia Minor and were brought to Greece during the Exchange of Populations, following the Greek defeat in Asia Minor in 1922. They were inventoried around 1930 as «κρίκοι φρενοβλαβών» and are obviously therapeutic collars which patients wore around the neck and fettered the chain to a sacred position in church, where, with prayer, the priest's blessings and faith in divine grace, they awaited the cure.

This is a version of incubation, which is attested by many sources in the Middle Ages as well as in the nineteenth century. It was applied particularly to the mentally ill, who were shackled with chains even in the first psychiatric hospitals in the nineteenth century, according to records of do-

ctors of the period. However, the collars presented here are fine and were clearly not intended to keep a person shackled. Their misinterpretation as collars intended for the mentally deranged, that is for forced confinement, shows that in the consciousness of the managers of the heirlooms from Asia Minor the application of magical medicine in 'harmless' illnesses had been forgotten within the span of one generation. It shows too that in their consciousness madness was still obscure and incurable.

When the rings came into the possession of museums, they were treated, according to their material and their workmanship, as objects in the minor arts and exhibited in units devoted to Post-Byzantine metalwork. Thus, during their museum life, their original function was concealed for a second time. Because in the museums, with the classification and exhibition in pre-selected categories, the object can lose its historical importance, if its original use is not realized and recorded in time, and if this use is not subsequently presented in the museum exhibition, either through the manner of display or through other correlations.